

ПРАВОТО НА ИЗБОР В ЖИВОТА НА ДЕЦАТА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Проф. д.п.н. Сийка Чавдарова-Костова,
гл. ас. д-р Даниела Рачева,
ас. Екатерина Томова,
доц. д-р Росица Симеонова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В статията са представени резултати от емпирично изследване на правото на избор на децата в Република България. Изследването е осъществено чрез фокус групи и индивидуални полуструктурирани интервюта с деца, членове на Съвета на децата към председателя на Държавната агенция за закрила на детето. Очертани са основните аспекти на влиянията на факторите, които въздействат върху изборите и решенията на децата – семейната, училищната, извънучилищната, приятелската и интернет средата.

Ключови думи: права на децата; право на избор

1. Въведение

Правото на избор при децата е едно от недостатъчно изследваните както в България, така и в чужбина, което провокира интереса към проучване на основните му параметри. Настоящата статия представя резултати и обобщени изводи от проведено емпирично проучване по поръчка на Държавната агенция за закрила на детето (ДАЗД) относно реализацията на правото на избор в живота на децата в Република България.

Изследването беше осъществено чрез фокус-групи и индивидуални полуструктурирани интервюта с деца, членове на Съвета на децата към председателя на ДАЗД, през м. ноември, 2021 г. Въпросите за фокус-групите бяха групирани в няколко основни блока, съдържащи акценти, които ги детайлизират, а именно: запознатост на българските деца с правата на децата; право на информираност по отношение на правата на децата; доколко възрастните отчитат мнението на децата по различни въпроси; възможности на децата за изразяване на отношение за своето физическо и психично здраве; възможности за избор и участие на децата в образованието; възможен ли е избор на безопасна среда; възможности за избор в дигитална

среда; възможности за изказване на мнение. Въпросите за полуструктурираните интервюта допълнително детайлизират и уточняват основните въпроси за фокус-групата, като поставят основен акцент върху правото на участие и на избор на децата.

Концепцията на изследването се базира върху следните основни положения.

– Правото на избор има **разнообразни проявления, свързани с различните права на децата.**

– То може да бъде **основано на потребности и желания на детето по отношение на извършването/неизвършването на определена дейност както с образователен характер** (в училищна или извънучилищна среда), така и свързана със **свободното време и осъзнаването на собствената идентичност.**

– Самата идентичност е съвкупност от разнообразни измерения – външен вид, музикални предпочитания, приятелска среда, образование, интереси, амбиции, културни специфики – религиозни, етнически и др.

– Правото на избор е **в пряка връзка и с правото на участие. Участието, само по себе си, вече е избор на дейност** независимо от мотивацията, която стои в основата на избора – външна или вътрешна.

– Доколкото външната мотивация е отражение на влиянията на околната среда върху детето и основните фактори за неговото отглеждане, възпитание, образование и развитие, правото на избор се оказва пряко свързано именно с този тип мотивация, която всъщност осигурява условията за неговото реализиране.

– Ето защо **правото на избор и правото на участие не би трябвало да се разглеждат без връзка с условията и възможностите за тяхното реализиране от страна на семейството, училището, извънучилищни институции** – спортни, културни, както и медиите.

Изследването бе осъществено по график съобразно желанията и възможностите на членове на Съвета на децата за включване в една от фокус групите. Бяха реализирани 5 фокус групи, в които се включиха общо 29 деца. Част от тях бяха титуляри, други – заместници, както и 2 деца от уязвими групи. Бяха осъществени и 10 индивидуални полуструктурирани интервюта с деца, участвали във фокус-групите. Подборът на децата бе осъществен по няколко критерия – активност по време на съответната фокус-група, пол, населено място. В резултат от прилагането на критериите бяха интервюирани 5 момичета и 5 момчета, сред които 2 деца от уязвими групи (1 момиче и 1 момче). 6 от децата са титуляри, а 2 – заместници. Възрастта на децата е в диапазона 15 – 18 години. Децата са представители на 10 области в различни региони на страната (Благоевград, Бургас, Варна, В. Търново, Видин, Добрич, Кюстендил, Русе, Търговище, София-град).

2. Резултати от фокус-групите

В началото на фокус-групите бяха зададени въпроси, свързани с познанията на децата относно Конвенцията за правата на детето.

По отношение на познанията на децата за правата на детето изобщо, участниците във фокус-групите са на мнение, че **децата в България не са достатъчно запознати с Конвенцията за правата на детето (КПД)**. Според тях една част от българските деца са запознати частично с Конвенцията – „много малко деца са запознати с конвенцията, това не е нещо обикновено, за което се говори в училище, доста малко деца разполагат със знания за правата си“, с други не е говорено изобщо по този въпрос – „децата, които познавам, и тези, с които общувам, дори не знаят, че съществува такава конвенция, която не е добре според мен“. Друга група деца са запознати с Конвенцията за правата на детето, но не достатъчно задълбочено – „донякъде, повърхностно, говорили сме само в часа на класа, без да задълбочаваме темата“.

Забелязва се значителна разлика в информираността по отношение на Конвенцията за правата на детето между тези, които са за първа година в Съвета на децата към Председателя на ДАЗД, и на тези, които по-отдавна членуват в него. Първите споделят, че самите те не познават достатъчно добре Конвенцията, също както и децата от обкръжението им. Децата, които са за втора година или имат по-дълъг период на членство в Съвета на децата, познават значително по-добре Конвенцията, участват в инициативи за популяризирането ѝ, а част от тях са активни участници и дори организатори на подобен род инициативи. Това дава основание за извода, че **участието на децата в подобен род структури/групи спомага за придобиване на съответни знания, свързани с правата на децата, и социални/организационни умения за тяхното популяризиране**.

В дискусиите във фокус групите децата споделиха, че според техните наблюдения и впечатления **българските деца все пак са запознати с част от правата си** – „има права, от които децата се вълнуват повече, но има и такива, за които не са чували“, „с едни права са по-добре запознати, а с други – не толкова“. Като пример за права, които децата познават по-добре, се посочват „правото на мнение“, право на образование“, „право на личен живот“, „право на избор“. Интерес представляват констатации, според които „правото на образование не го възприемат като привилегия, а понякога повече като задължение“, и уточняващи допълнения, според които „има нужда от обяснения в по-голяма дълбочина. Дори за тези, които имат някаква представа [за правата], тя да се доизясни“.

Подобни причини вероятно стоят и в основата на **неспоменаването от участниците на такива права като правото на идентичност, правото на отглеждане и развитие в семейството, правото на здравословна сре-**

да, на участие, на отдиш, свободно време и забавления и редица други, които децата възприемат вероятно като даденост или задължение, а не като права, които са свързани с ежедневието. Като права, с които децата смятат, че не са запознати или поне не в достатъчна степен, са *„правото на глас в обществото“*, *„правото на участие в местното самоуправление“*, *„в училищното управление“*, *„да не ме тормози никой“*.

По отношение на отговорностите и задълженията, произтичащи от упражняването на правата, децата споделят, че са **значително по-добре запознати с отговорностите и задълженията си в сравнение с правата си.** Прави впечатление, че децата свързват отговорностите и задълженията по-скоро като произтичащи от ежедневието им училищни и семейни ангажменти, отколкото произтичащи от упражняване на което и да е от правата. Като причини за тази констатация децата посочват училищната и семейната среда: *„в училище и в семейството се набляга предимно на задълженията и отговорностите на децата“*, *„по-скоро имат повече познания за задълженията, защото за задълженията се говори от преподаватели, от възрастни, а за правата се говори по-малко и разбира се, децата няма как сами да намерят тази информация“*.

Участниците намират **разлика в степента на познаване правата от децата от уязвими групи** (деца от бедни семейства, деца от малцинства, деца със СОП и т.н.). Участниците почти единодушно споделят мнението, че децата от уязвими групи *„не познават достатъчно своите права“*. Децата смятат, че *„училищната атмосфера играе много важна роля, защото ние научаваме за нашите права най-вече в училище и когато едно дете от малцинство бъде поставено в по-добра и благоприятна среда за него, тогава то със сигурност ще бъде по-запознато със своите права и ще се чувства до някаква степен по-сигурно“*.

Децата откриват определена разлика между степента на упражняване на правата и задълженията от самите деца и от възрастните. Тази разлика се изразява в наблюденията на част от децата, че възрастните *„познават по-скоро задълженията, отколкото правата на децата“*, докато друга част от тях считат, че *„родителите са добре запознати както с правата, така и със задълженията на децата, но наблягат върху задълженията“*. Самите деца посочват като причини – притеснения от страна на родителите по отношение на загуба на родителски авторитет (*„малките деца, като знаят всичките си права и задължения, ще започнат да спорят с родителите си, но по-големите деца биха се почувствали по-самостоятелни и може би няма да зачитат много мнението на възрастните“*).

Правото на изразяване на мнение е едно от най-познатите права за българските деца. Интерес представляват онези особености, свързани с упражняването на това право, които са свързани с формирането на дет-

ското мнение, начините на неговото изразяване и отразяване на различни равнища – семейно, училищно, обществено, национално. Въпреки че, **като цяло, децата споделят, че се чувстват спокойни да изказват мнение**, от отговорите им личи, че все пак са наясно, че **има условия и обстоятелства, с които е необходимо да се съобразяват** тогава, когато го правят. Сред тях са **особеностите на средата, в която се изказва мнението** – семейна, училищна, приятелска, интернет среда.

Според тях **децата сравнително по-спокойно изразяват мнение в семейната среда** и отдават това на факта, че **родителите са по-добре запознати с техните индивидуални особености и проблеми**. Подчертава се, че „*трябва да се показва на децата, че тяхното мнение се зачита, че е важно. Дори родителите след това да преценят кое е правилно и кое не, мнението трябва да се зачита – това ни изгражда като хора, да не се страхуваме да изразяваме мнението си после, като възрастни*“. Споделят, че „*в семейна среда децата са доста по-спокойни, отколкото навън*“.

Въпреки това някои от децата посочват, че не всеки е чут и разбран в своето семейство, и отдават това на:

- **родителски предразсъдъци по отношение зрелостта на децата** – „*мнението на децата не се зачита от родителите, защото родителите смятат, че техният опит е по-голям, че мнението на децата е незряло*“;

- **детски страхове и опасения** – „*страх ги е да не разочароват родителите си*“, „*страх ги е да не сгрешат*“;

- **родителската критичност** – „*зависи от родителя, ако той само критикува детето си, то няма да споделя*“. Това се интерпретира от децата като липса на доверие от страна на родителите към самите тях;

- **липсата на опит от страна на децата** – „*възрастните не зачитат толкова мнението на децата, тъй като смятат, че те нямат толкова опит – но това не е така, децата си имат мнение и го изказват*“;

- **възрастта и зрелостта на детето** – „*като малки са по-объркани и не знаят къде и как да го изкажат*“, „*колкото повече порастват, толкова по-спокойни се чувстват*“;

- **възрастта на родителя** – „*онези, които са по-млади родители, изслушват децата си повече*“.

Въпреки посочените мнения децата смятат, че „*в днешно време родителите дават по-голяма гласност на децата си, отколкото преди. Родителите вече мислят по един по-нов, европейски начин и искат децата да изразят своето мнение*“.

Децата се чувстват значително **по-притеснени да изказват мнение в училище**. Споделят, че „*в семейството средата е неофициална, по-комфортна, можем да изказваме мнение по-свободно*“, докато „*в училище начинът на говорене е по-официален*“, „*невинаги имаш куража да кажеш на*

госпожата какво мислиш по определена тема“. Но осъзнават необходимостта „да бъдат учени как да изказват мнението си, защото един ден ще искат да кажат нещо и да са прави, но ако не се изразят подходящо, това ще им пречи“.

Деца не отричат, че **има и ситуации, в които се въздържат от изказване на мнение в училище**. Сред причините за това си решение децата поставят нетолерантно отношение както от страна на учителите, така и на техните съученици. Като най-чести причини за нетолерантно отношение към мнението на ученика се определят **желанието на учителя да наложи мнението си** – „била съм свидетел на учители, които налагат своето мнение и не дават право на децата“, неприемане на гледни точки от страна на учителя, **пренебрегване, а в някои случаи и незачитане мнението на децата, особено на такива с различия**.

В приятелската среда децата съзнават въздействието на личното им мнение върху отношенията им с останалите. Въпреки че **по-голямата част намират именно приятелската среда за подходяща за изказване на мнения по всички въпроси, които ги вълнуват**, те съзнават необходимостта „в някои случаи да се въздържаши от мнение“, или да съобразяват „своето мнение с мнението на другите“ или с това на конкретен приятел. Подобни условия създават и социалните мрежи, в които децата освен че споделят мнения, нерядко се оказват обект на „тормоз“, „злепоставяне“, „обиждане“ именно поради изказано мнение за някого или за нещо.

Част от децата споделят, че **рядко се говори по въпроса как могат да изказват собствено мнение, особено в училище**, и че „по-рядко някой учи децата как да изказват мнение по адекватен начин“, „децата знаят много малко за това къде и как да си изказват мнението, това главно го учим в училище“. Добра възможност за усвояване на знания и придобиване на умения в тази насока децата откриват в такива образователни форми, каквито са „клубовете по дебати“. „За съжаление, те не присъстват във всяко училище, а дори и да ги има, не всички деца участват в тях“.

Като цяло, децата са на мнение, че **това как да изказват и аргументират мнение, не е обект на достатъчно коментиране нито в училище, нито в семейството**, въпреки че има необходимост от такъв тип разговори. Децата споделят, че възрастните взимат под внимание тяхното мнение най-често по въпроси, свързани с „образование“, „кариерно“ и „професионално“ развитие, избор на „извънкласни“ и „извънучилищни“ занимания, както и по въпроси, свързани с „компютри“, „техника“, „за технологиите“, „телефони“, „облекло“, „музика“ и „здраве“.

Деца споделят, че **има теми, по които предпочитат да не говорят или избягват да обсъждат с родителите си**, „тъй като колкото и да имаме доверие на родителите си, те не са на нашата възраст“. Такива са напри-

мер темите, свързани със сексуалността – „сексуалното възпитание“, „гаджетата“, „интимните връзки“, „сексуална ориентация“, „употребата на ПАВ“, „тютюнопушене и употреба на алкохол“, „психичното здраве“, „тормоз и дискомфорт в училище“, „приятелства“, „случките навън“. По такива теми децата говорят с приятели и връстници, защото „връстникът може би по-добре ще разбере децата“. Нерядко търсят информация в интернет, а някои избират блогове, чатове и страници в социални мрежи, които дават възможност за споделяне на мнения, в някои случаи анонимно.

Причините за това децата търсят у родителя, „защото имат чувство, че няма да срещнат подкрепа и разбиране, предпочитат да споделят с приятел, който ще ги разбере и изслуша“. Споменават се случаи, при които „понякога самите възрастни влияят за комплексите на детето“. В тази връзка, децата смятат за необходимо родителското поведение да създава условия за „предразполагане“ и „когато детето се притеснява от дадена тема, родителите да я започват“, „да не реагират веднага, да оставят децата да се изкажат спокойно – те имат нужда от спокоен тон и разбиране“. Затова според тях „още в ранна възраст родителите така да възпитат децата си, че детето да знае, че може да им се довери, да говорят за актуални теми, то да ги усееща като приятели“.

Темата за **психичното здраве**, освен че е тема, по която децата по-скоро не разговарят или не коментират с родителите си, е и тема, която „никъде в България не се засяга“, по мнение на децата участници. Те споделят, че по отношение на въпроси, свързани с тяхното здраве, **възрастните са ангажирани по-скоро с физическото здраве на детето и в значително по-малка степен с психическото здраве**. Децата интерпретират този проблем по следния начин: „масата възрастни се интересуват повече от физическото здраве на децата, но има и изключения“. В други случаи тези въпроси не се разглеждат „нито от децата, нито от възрастните“ и така „няма кой да обясни на децата, че е нормално понякога да се чувстваш тъжен, самотен или емоционално изтощен“. Поради това децата констатира, че „по-запознати са с темата преглед при личен лекар, отколкото преглед при психолог“. Изказват очаквания, че „родителят трябва да усети детето си – има ли проблем, как се държи, по-странно ли комуникира, всичко се усееща, дори от страничен наблюдател“.

За училищата, в които има училищен психолог, децата споделят, че от неговите услуги и съвети се възползват предимно „по-малките, те са по-отворени към съвети и мнение, помощ“, докато **учениците от горна училищна възраст по-скоро се въздържат** поради различни причини. Такива са например: „всички деца се притесняват да посещават психолог, защото не знаят какви последствия ще има, и си мислят, че ще им се подиграват“. „Когато децата трябваше да ходят там, те изтръпва-

ха – все едно нещо лошо са направили. Няколко пъти трябваше да им се каже, че това не е лошо“. Въпреки това някои смятат, че „по-големите деца е по-вероятно да се обърнат към психолог без знанието на родител“, „най-вече в училище“, „на 16 – 17 г., когато е по-осъзнат и разбира дали му трябва помощ, или не“.

Деца споделят притеснения по отношение на това, че „информация по темата в интернет идва от чужбина и на английски“. „Особено в сегашната ситуация, когато психическото здраве на децата се разклати – онлайн обучение, карантина, неразбиране, липса на контакти“, „има нужда от повече говорене, пренебрегва се в България“, тъй като „поради липса на разговори по тези теми има хора, които се затварят в себе си, отказват да споделят, а това е проблем за по-нататъшното им развитие“.

Самото наличие на психолог в училище децата не определят като достатъчно условие, за да се възползват от съветите и услугите му – необходимо е „той или тя да излъчва доброта, нежност, разбиране, все едно си приятел“. Децата предлагат „да се правят общи срещи с психолозите“, защото „от доста неща се притесняват децата, примерно да говорят за сексуално образование“. А други споделят, че „ако зависеше от мен, щях да накарам всяко дете поне веднъж да мине през консултация с психолога“.

Сред участващите деца във фокус-групите имаше такива, които определяли себе като щастливи. Нещата, които ги карат да се чувстват по този начин, са: семейството, „че живея този живот и дори да има проблеми, аз си казвам аз съм тук и сега, ще ги реша“, „че има хора, които ме обичат“, „родителите ми“, „приятелите ми“, „хобитата“. Но децата правят и една тревожна констатация – „нямат време да осмислят радостта си, защото са твърде заети да се притесняват за всичките си задачи“. Все пак участниците във фокус-групите съзнават, че „има и деца, които не са до такава степен щастливи, за да имат възможността да упражняват пълноценно правата си“. Като такива те определят децата предимно от уязвимите групи, но не липсват подобни случаи, при които и други деца са „на пръв поглед щастливи, но крият доста неща“.

Деца са наясно с начините, по които вземат решение в състояние на щастие и в състояние на тревожност и притеснения. В първия случай споделят, че „когато си щастлив, мислиш само как да запазиш щастието си, и вземаш обмислени решения, но понякога си по-еуфоричен и решенията са по-неразумни“. В другия случай (тогава, когато децата се чувстват тревожни, притеснени, затворени в себе си) децата съзнават, че тези състояния им се отразяват „негативно“ и „влият на увереността им“, дори нещо повече – „точно поради тази тревожност и притеснителност някои не се развиват въпреки потенциала си“. Децата споделят, че „дете, което не живее в здрава семейна среда, не може да се оцени като свободно мислещ човек“ и

като цяло, *„тревожността в семейната среда със сигурност ще влияе на неговия избор“*.

Някои деца намират тези състояния за свързани с възрастта – *„всяко дете в тийн години изпитва притеснение, вглъбеност в себе си, което е напълно нормално“*, но откриват и друг проблем, който рядко е забелязван и коментиран, а именно *„не всеки може да си изкаже какво чувства, да каже какви са му проблемите, да сподели, а повечето хора имат някакви тревоги“*, което е индикатор за това, че **има нужда децата да бъдат учени как да разпознават и изразяват чувствата си**.

Като една от често споменаваните причини за тревожност и затваряне в себе си децата определят **тормоза**. Това, само по себе си, показва, че тази тема вълнува всеки по един или друг начин, независимо къде се случва самият тормоз – в реална или в интернет среда. Така например за тормоза в училище децата споделят, че *„в начален етап те тормозят, ако имаш лоши оценки, после – ако имаш добри оценки“*. Като причини за тормоз в училище децата споменават най-често: добри оценки – *„зубър“*, *„някои деца учат повече и другите ги възприемат като подмазвачи, защото се държат добре с учителите“*; лошите оценки, *„социалният статус“* и по-конкретно – *„финансово състояние, с какви дрехи ходи детето“*, *„раса“*, *„дали е от малцинствата“*. Обикновено *„децата се страхуват да споделят за тормоз и на учител, и на психолог“*, *„много им е трудно да споделят нещо такова“*.

Обект на тормоз са и деца от уязвими групи, които *„се страхуват да изразят мнението си и да спазват правата си“*, *„свиват се в себе си и не искат да направят нищо, за да защитят себе си, защото ги е страх, че някой може да ги нарани още повече“*. Според наблюдения на участниците *„децата от бедни семейства са затворени в себе си заради хората около тях“*. Към децата с увреждания *„е необходимо околните да се отнасят с уважение, защото те не са нито по-малко, нито повече, нито по-умни, нито по-глупави от тях и не трябва да се слагат ограничения относно общуването с такива хора, защото околните или се срамуват, или се страхуват“*.

Прави впечатление, че **въпросите, свързани с тормоз, се асоциират най-често с училищната среда**, не толкова с кибертормоза, по-конкретно този в социалните мрежи. Когато стане въпрос за тормоз изобщо, първата асоциация на децата е свързана с тормоза, който се случва в училище. Този тип тормоз е и **сред темите табу, които децата не обсъждат с родителите и рядко коментират с приятелите си**. Тормозът в интернет се интерпретира като такъв, при който *„по-малките се засягат, а по-големите вече не. За тях кибертормозът вече не е тормоз, а е просто съобщения и заплахи, които нямат значение, защото децата знаят, че зад тях не стои някой, който би направил нещо. Просто е на думи, а не на живо, през един екран и всеки може да напише каквото си поиска“*.

Въпреки че на пръв поглед децата не проблематизират в такава степен кибертормоза както училищния тормоз, те все пак са наясно, че могат да бъдат тормозени от „близки, познати, непознати“, могат да бъдат „изнудвани с неприлични снимки“, „които накърняват достойнството, дори от някой връстник“. Децата съзнават, че интернет може да е заплаха, и са наясно, че „възрастните все още не могат да се справят с проблема“. Интерес представлява коментирането на начина, по който децата възприемат тормоза в интернет – като нещо по-скоро далечно, което е малко вероятно да ги нарани пряко, сякаш в интернет са почти недосегаеми благодарение на възможността агресорът да бъде блокиран или изтрит – „имат увереността, че се намират зад един екран и никой нищо не може да им направи“, „не осъзнават последствията“.

Децата съзнават, че интернет е особена среда, в която не липсват опасности. Сред основните те посочват „да не им хакнат профила в социалните мрежи, да не е телефонът им с вируси“, „чатове и разговори с непознати и опасни хора“. Децата определят интернет и като „добър съветник“, защото имат „достъп до доста форуми със съвети“, но са наясно с необходимостта „детето да е достатъчно отговорно и да внимава“, защото „децата много вярват на съдържанието в интернет дори без да проверяват дали е достоверно, или не“.

По принцип децата използват интернет за забавление, учене, комуникация, както и за получаване на информация по въпроси, по които имат притеснения или колебания, „за теми, които пряко ги интересуват“. Децата са единодушни, че интернет главно се използва от връстниците им за забавление и поради пандемичната ситуация и дистанционното обучение – и за учене. Паралелно с това се наблюдава смесване на понятия – децата учат и допълват знанията си в области, които ги вълнуват и интересуват, посредством видеоуроци, блогове, влогове, от които практически получават знания, но не третираат тази форма на придобиване на знания като учене, а като забавление.

Те споделят, че наученото от интернет оказва особено силно въздействие върху техните решения и изборите им. Такива случаи са например, „когато в „Ютюб“ някои от хората, които следят, започнат да изказват мнение, децата започват да зачитат и тяхното мнение, дори да се водят по него“. Децата посочват „инфлуенсърите“, които определят като „хора примери“, „които служат като добър пример за аудиторията си, за да може децата да им подражават“, „децата следват родителите си, но следват и инфлуенсърите“.

Децата споделят, че интернет е място, което може да помогне тяхното мнение да бъде чуто, и аргументират становищата си с това, че предоставената от интернет анонимност улеснява изказването на мнения – „изразяват

се по-смело, защото го няма социалния натиск, добра среда за изява е“. Децата търсят съвет в интернет „по въпроси, за които не могат да говорят с родителите си“, „понякога за второ мнение“, „ако едно дете се притеснява от определен въпрос, няма с кого да сподели, притеснява се от родител и учител“. Едно от децата дори отбеляза, че „ако нямаше интернет, сега ние нямаше да сме тук и да си изразяваме мнението“.

Децата в малките населени места споделят, че се чувстват значително по-спокойни от тези в големите градове. Това те отдават на факта, че „познават всяка част от населеното място и няма да се изгубят“, твърдят, че знаят „на кого можем да имаме доверие“. Въпреки тази увереност децата невинаги знаят към кого да се обърнат в случай на опасност. Най-често споменавани от децата институции, които се грижат за детската безопасност, са полицията и ДАЗД. Малка част от децата знаят за Националната телефонна линия за деца, като тези, които са запознати, споделят, че нерядко връстниците им се възползват некоректно от тази възможност – звънят при ситуации, които реално не изискват такъв тип намеса.

От мнението на участниците в настоящото изследване става ясно, че почти всички са се срещали с нетолерантно отношение към изказано от тях мнение. По подобен начин децата са третираны както от възрастните, така и от свои връстници. С нетолерантно отношение към своето мнение децата се срещат и в семейната среда по въпроси, свързани с бъдещото им развитие, с приятелства.

Децата смятат, че **правят по-лесно избори и взимат решения, когато са добре информирани**. Като цяло, децата се чувстват уверени, когато **вземат решения**. Тази увереност отдават на **възможността да консултират своите решения с други хора**. Преди да вземат решение, се **съветват с възрастни и приятели, с интернет**, но невинаги самия акт на **вземане на решение по въпроси, които ги касаят, те осмислят като право на избор**. Ето някои мнения в тази насока: „учителите основно и като цяло училището е готово да даде на децата възможност за вземане на решения и да ги напътства в тази насока“, „по-ежедневните въпроси родителите оставят децата да решават, защото разбират, че това е важно за изграждане на личността им“. Такива въпроси са свързани с **музика, облекло, извънкласна дейност, свободно време**. Децата смятат, че „по важните теми възрастният по-скоро налага своето мнение“. Като такива те определят въпроси, свързани най-вече с **образованието и бъдещето им**.

Някои от децата споделят, че правят своите избори „на база инстинкт“. Интересно мнение е: „Децата си мислят, че вземат решения, но всъщност не ги вземат те. Решенията ги вземат възрастните за тях и децата (...) си мислят, че вземат решенията си сами“.

Всичко посочено дотук в една или друга степен рефлектира върху начина, по който децата вземат решения и правят своите избори.

3. Резултати от полуструктурираните интервюта

Анализът на данните от полуструктурираните интервюта показва, че децата „познават правата си само донякъде“ и намират за необходимо „информацията... да се освежава постоянно“. Те осъзнават, че „всички имаме много да учим за правата на децата“, че „винаги има още какво да се научи“.

Споделят, че искат да научат повече за правото си на мнение, „за това как и къде мога да давам своя глас, как мога да изразявам мнението си по-свободно“, „защото всяко дете има право на мнение и трябва да го изразява“. Други права, които провокират интереса им, са „свободата на избор – звучи просто, но някак неясно“, „свободното време, свободата ми, как да разполагам с нея“.

Правата на детето, които децата намират, че не се зачитат в достатъчна степен в България, са „право на глас, защото е по-скоро детски глас“, „право свободно да избират училището си“. Децата посочват, че **голяма част от тези права най-често не се зачитат в семейството и в училищната среда**, и обясняват тези си наблюдения, споделяйки, че „доста често родителите не зачитат правото на мнение на детето си, пренебрегват го“, за сметка на това „обикновено родителите ги задължават“.

Правото на участие децата разбират като: „възможността да изразиш мнението си, да участват в някаква група, съвет, общност, да можеш да дадеш своето мнение, без да бъдеш критикуван“, „да участват във взимането на решения относно бъдещето“. Условието, които децата определят като решаващи за упражняването на това право, са: „за да участва дете в нещо, то трябва да има свободния избор да го направи, да не бъде застрашено, да не се притеснява от родители, приятели, дискриминация“.

Голяма част от децата **асоциират правото на избор с училището и образованието**. Така например първото нещо, за което се сещат, когато бъдат запитани за „право на избор“, е „избор за образование, винаги с това го свързвам“, „да избира къде и какво да учи, с какво да се занимава, да прави нещо, които са му интересни“. Те определят това право като **свобода**: „детето да мисли свободно за онова, което само желае, без да се ръководи от желание на други, близки, роднини“, „означава свобода – човек може да бъде свободен само когато има право на избор“, и като **възможност**: „възможността да изразяваме нашия избор и това да се зачита, независимо колко дребен или голям ще бъде той“.

По отношение на правото на избор децата са почти единодушни, че „като цяло, по-скоро се дава това право“, „в повечето сфери (образование,

медицина, ежедневни избори) на децата им се дава това право“. Но **разграничават изборите в зависимост от средите и целите, към които се отнасят техните избори**. Така например за изборите, които свързват с училище и/или образование, децата посочват – „*предоставя им се, по-конкретно в областта на училищния живот*“, докато за останалите посочват, че **има определени възпрепятстващи избора условия и фактори**: „*всяко дете има право на избор, но идва въпросът доколко му е позволено да го използва в лична и семейна среда*“. По отношение на правото на избор родителите „*го ограничават, в семейна среда. Не дават свобода на тези решения на децата*“; „*приятелската среда също оказва влияние... Винаги в един клас има лидери, които определят какво да се случва*“.

Повечето деца се обединяват около тезата, че **не е достатъчно децата да имат право на избор, а че това право трябва да е обвързано с осмисляне на отговорността и последствията от всеки избор**, „*не е важно само да избереш, а да поемеш отговорността*“. Едва две от децата обаче смятат, че като цяло, българските деца съзнават релацията **избор – отговорност**, че осмислят наличието на последствия след всеки избор. Едно от децата споделя, че според него „*не я осъзнават децата отговорността*“ и дава пример с високото в момента в България ниво „*на детско хулиганство и побой – клипове на побоища, групировки, в училище*“, тези деца „*са направили поредица от грешни избори*“, „*често не се носи отговорност за последиците, повечето избори на децата са доста спонтанни*“, именно поради което „*трябва да се насърчава това да поемат отговорност, главно за грешките си*“, за да могат да **придобият опит в това отношение и да развият умения у себе си за осмисляне и поемане на отговорност**.

Правенето на избор от детето следва да се базира върху адекватна **преценка, оценка на ситуацията, условията и факторите**, „*да бъде много сериозно обмислен, да е помислено какво може да се случи*“. Част от децата са съгласни с това съждение: „*не смятам, че българските деца са толкова добре запознати и отчитат тази отговорност, ...вземат импулсивни решения и след това, като ги попитат защо го направи, отговорът често е – не знам*“, въпреки че все пак „*има и избори, за които се замислят по-дълбоко – за бъдещето си*“.

Участниците разглеждат **елементите, които са необходими на едно дете, за да направи възможно най-добрия избор**, в три направления:

- **допитване до човек с повече опит** – „*не е нужно да се допиташ само до себе си, трябва да идеш до някого с повече опит, който разбира повече*“;
- **самостоятелно обмисляне на позитивите и негативите** – „*да си вземе малко време да осмисли плюсовете и минусите... какво значи най-добър избор – избор, който е донесъл максимално ползи*“;

– **комбинация от фактори** – „психичното здраве, психологична подкрепа, отговорност и информираност най-вече“.

В отговор на въпроса „Кой би трябвало да съдейства на детето да направи избор“ повечето от децата споменават **родителите** редом с **други възрастни, като учители и близки хора, също с други деца, като приятелите** – „учители, родители и приятели, които са се доказали с действията си“. Наблюдава се и тенденция, според едно от децата, свързана с **актуалните потребности на „дигиталното поколение“ и влиянието на инфлуенсърите** – „все пак го приема като един вид приятел, слуша какво казва, знае опита му и смята мнението му за важно, за истинско“.

Децата почти единодушно споделят мнението, че в България **съществуват достатъчно реални възможности за участие на деца, включително за изказване на мнения и вземане на решения, но откриват разлики относно достъпността до тези възможности в училище, в обществото и в политиката**. Счита се, че „в училище има най-много такива възможности“. Такива се предоставят от „ДАЗД и училищните институции, те дават право и сцена на децата“.

Отбелязва се **ролята на ученическия съвет**, „чрез който децата се опитват да изкажат своята гледна точка и да променят нещо“, но „повечето деца ги е страх да говорят свободно, не могат да се изразят правилно“. От значение е не само децата да имат възможност да изкажат мнение и да вземат решения, но и това мнение да бъде чуто, разбрано, осмислено и уважено от възрастните, решението да бъде отчетено и приложено на практика, не само на думи.

Като цяло, децата отчитат **взаимовръзката между възможностите за избор и участие и различните фактори, които влияят на тези възможности**, като социалния статус на семейството. Прави впечатление фактът, че не се коментира задълбочено въздействието на факторите „образование“ и „професия“ на родителите в сравнение с разсъжденията по отношение финансовото им състояние и дали са от уязвими групи. Това предполага извода, че за децата от **съществена важност е не толкова образованието на възрастните (родителите) и конкретната професия, която упражняват, а по-скоро дали семейството е заможно, в контекста на възможностите за избор и участие**, т.е. те може би не разпознават или не отдават значение на връзката образование – професия – доход.

Относно възможностите за избор и участие на децата от уязвими групи, децата осмислят наличието на ограничения в няколко аспекта. От една страна, те отчитат това, че **в обществото съществуват предразсъдъци към хората от уязвими групи, поради които понякога те са затруднени относно възможността да направят избор или да вземат участие**. Видно от коментарите на участниците е, че според тях това е голям проблем, непри-

емлив за съвременето, и че трябва тези предразсъдъци да бъдат преодолені, на всяко дете трябва да му бъде признато правото на избор и участие. От друга страна, децата споменават наблюденията си, че **някои деца от уязвими групи, специфично децата от семейства с по-нисък социално-икономически статус и тези от етническите малцинства, понякога сами „се отказват“ от правото си на избор и участие – поради страх от негативни последици, от тормоз, защото не знаят за тези свои права.** Но в същото време, участниците разсъждават и върху възможността именно различията да мотивират децата да изият себе си, да докажат способността и възможностите си, което следва да се насърчава. С такива деца е много важно да се работи така, че да не се откажат от училище, да продължат образованието си и по този начин възможностите им за избор и участие да не бъдат редуцирани – да могат да избират професията си сред множество различни опции, да участват пълноценно в редица мероприятия, инициативи, обществени, културни събития.

Интервюираните деца са категорични и почти единодушни, че **техните права на избор и участие не са били отнемани или ограничавани.** Едно от децата описва такива възможности в собственото си училище – *„всяко дете има как да участва, слагат се постери, обявява се предварително, всеки може да участва, независимо от възраст и клас“.* Интерес представляват мненията на децата, които **обвързват съществуващите възможности за включване и/или организиране на кампании и инициативи с желанието и инициативността на самите деца.** Един от участниците счита, че *„кампаниите са доста, даже прекалено, но в днешно време повечето ученици на моята възраст или по-малки нямат такова желание да участват в такива кампании“*, а причините според него се коренят в *„мързел, безхаберие, социални мрежи, КОВИД-19“.* Посочва се, че *„има един фактор, за който не говорим – безразличието на самите деца. Те, като цяло, нямат интерес към такива мероприятия“*, *„единственото, което липсва, е малко мотивация“.* Когато обаче такава мотивация е налична, *„по-малки деца от мен са давали уникални идеи за изграждане на дарителски и благотворителни кампании“.*

Потенциален фактор, който влияе върху интереса на децата към включване в различни инициативи, е **информираността.** Според едно от децата такива инициативи се организират, но *„може би не са добре рекламирани, разпространени“*, същевременно ключово е и желанието на самите деца, защото *„ако детето има желание и интерес, може да си намери много такива инициативи“.* Споделеното от децата показва, че според тях информацията, рекламата на различни инициативи, кампании не е достатъчна. Това представлява проблем, тъй като, за да могат децата да се включат в такива мероприятия, нужно е да са информирани за тяхното организиране

и осъществяване. Факт е, че децата могат и сами да се поинтересуват и да прегледат източници по въпроса, но ако все пак реклама липсва или е много ограничена, то те няма да успеят да достигнат до информацията или няма да са напълно запознати.

Много ключово е и организирането и провеждането на инициативи в самото училище, както и в населеното място, тъй като не всички деца имат време и възможност да пътуват до други градове, дори да участват в мероприятия на други училища. Също така, провеждането на събития в училище и в общността спомага придобиването на опит от децата, запознава ги с различни каузи, проблеми и предизвикателства в съвременния свят, съдейства за социализирането им (сред училищната общност, града), поощрява поемането на инициатива от тяхна страна, насърчава интереса и желанието им за участие, като цяло.

Децата осмислят и **наличието на определени фактори и условия, които са в пряка взаимовръзка с правото им на избор** по отношение на разнообразни дейности, способстващи личностното им развитие. Като такива те назовават: **финансовите параметри** – „има ограничаване, защото тези курсове и прочее имат месечни такси, тоест това може да е разход за децата от по-бедни семейства. Без значение каква е цената, ако е по-бедно семейството, е проблем“; **ограничения, произтичащи от семейството** – „имат възможности много, но може би семейството ограничава“, „има достатъчно възможности, зависи от детето и родителите“.

Като цяло, участниците споделят мнението, че **възможности за избор по отношение личностното им развитие има**. Но в същото време са различни предизвикателства, поради които невинаги и не всички деца могат да оползотворят тези възможности. **Най-често споменаваният проблем е финансовото състояние на семейството**, защото дори и да има различни кръжоци, тренинги, клубове по интереси, центрове и други, те обикновено изискват заплащане на такси и ако родителят не е в добро материално положение, той не би могъл да осигури това на детето си.

Този проблем предизвиква размишления по посока възможностите, които се предоставят на децата – доколко са налични различни варианти за подкрепа на деца от уязвими групи, включително от семейства с нисък социално-икономически статус, които да гарантират, че всяко дете ще може да посещава толкова курсове, кръжоци и други подобни места, към колкото има интерес. Необходими са решения по този въпрос, тъй като именно такива занимания и дейности развиват качества, заложби, способности, дарования у детето, спомагат личностното му самоусъвършенстване и бъдещата му реализация в житейски и професионален план.

Много актуалната и значима **проблематика за психичното здраве** се отчита от участниците като „тема табу за децата, може би защото, кога-

то споделят нещо по тази тема, не се реагира засилено и обикновено не е толкова важно сякаш“. От една страна, проблем представлява липсата на информираност по отношение на възможностите за оказване на подкрепа в контекста на психичното здраве – „децата не са запознати с всички възможности, които имат агенции, организации. Проблем е, че когато едно дете изпадне в такова състояние, не му идва да търси помощ, а трябва, тъй като няма кой да дойде и да помогне, без детето да е поело инициативата“. От друга страна, дори когато има налична информация, според едно от децата тя невинаги е достоверна и „на информация в момента не трябва изобщо да се вярва, на социалните мрежи, тъй като децата често са там, те четат и вярват на всичко, те са манипулирани“.

Относно съществуващите възможности за оказване на подкрепа, свързана с психичното здраве на децата, една от участничките споделя – „не мисля, че има такива места и такива хора, защото дори с най-близките е трудно да се сподели такова нещо. Не съм сигурна, че може да се направи от децата нещо такова, то от възрастните е трудно да се направи, пък какво остава за децата“. Някои от участниците споменават **ролята на училищния психолог и на педагогическия съветник**, като едно от децата счита, че „децата в по-малка възраст търсят помощ и подкрепа, достигат до психолога“, докато „в прогимназиален и гимназиален етап, бих казал, че заради тези техни изменения биха потиснали всички свои чувства и емоции у себе си, вместо да се обърнат към психолог.... Децата се затварят даже от своите родители“. Твърдението е подкрепено и от мнението на друг участник, според когото „по-големите се притесняват повече, защото може да им се сложи етикет, че не са добре. Не споделят с психолозите. Доста често в училище им се подиграват, обиждат и това е причина да не се посещава психолог, а това ги кара да се затварят още повече в себе си“.

Все още в България темата за психичното здраве не се обсъжда достатъчно и около нея съществуват множество неясноти и предразсъдъци. От анализа на детските мнения става ясно, че **самите деца осъзнават темата като много значима, но отчитат и факта, че по нея не се говори достатъчно, че липсва информация**. От друга страна, поради съществуващата стигма децата се притесняват да посещават психолог, страхуват се от последващи подигравки, обиди, тормоз. Възможни стъпки към разрешаване на съществуващите проблеми от такова естество са: повишаване информираността на родители, педагогически специалисти и други възрастни относно психичното здраве и отделни релевантни теми – как да забелязват проблеми, как да подкрепят, съветват децата, как да ги насочват при нужда към специалист; организиране на кампании по отношение възможностите за консултации с психолог, обясняващи важността на психичното здраве и „борещи се“ със стигмата в това отношение; изработка и разпространение на ресурси за ос-

ведомяване и самопомощ по темата; разяснения в училище относно психичното здраве, редуциране на предразсъдъците в тази посока; осъществяване на срещи между родители, учители, деца и училищни психолози – с превантивен и информативен характер; създаване на механизми и инструменти, които да подпомагат достъпа на децата до навременна и адекватна помощ и подкрепа.

Според участниците децата в България не са достатъчно добре запознати с органи и институции, към които да се обърнат за изява на мнение, притеснения, очаквания. Най-често като такива органи и институции се споменават *„ДАЗД, полицията и педагог, психолог в училище, на когото можеш да кажеш при някакъв проблем“*, *„има и телефонна линия, знам, че много се работи да се разпространи информация за нея, но бих казала, че поне между хората, които аз познавам, този телефон не е толкова познат“*. За децата много значима е и семейната среда, връзката между родители, роднини и близки и детето, *„няма как институциите да заместят тази връзка“*.

Видно е, че според участниците повечето деца не са достатъчно запознати с органите, институциите, инструментите, които могат да ползват в случай на нужда, за изява на мнение, притеснения, очаквания. Малко на брой деца знаят за предназначението на Националната телефонна линия за деца, а сред онези, които знаят, има такива, които не я използват по предназначение, и такива, които се притесняват да я ползват. Това е проблемен момент, свързан с информираността на децата по такъв тип въпроси от много съществено значение – тяхната безопасност и сигурност, възможността да изразят мнение и да потърсят помощ. Необходимо е вземане на мерки за повишаване информираността на децата, осигуряване на повече достъпни инструменти, чрез които те да могат да изкажат мнения и тревоги, да търсят подкрепа.

Децата изказаха и своите препоръки относно начините, по които може да се гарантира правото на избор на децата, уважаването му в по-голяма степен от страна на възрастните. Ключово според някои от децата са **изслушването и разбирането на децата**: *„...да се изслушваме един друг. Много често възрастният не обръща внимание на детето, смята, че неговото мнение е маловажно“*. За основен проблем в общуването между възрастни и деца се счита това, че **възрастните подценяват мнението на децата**, считайки, че *„нищо не разбират, че не могат да кажат кой знае колко, защото нямат такъв житейски опит. Този предразсъдък трябва да се разруши“*. Същевременно значима за подобряване на комуникацията между възрастни и деца, за повишаване уважението към правото на избор на децата е и ролята на самите тях – *„самите ние трябва да се задействаме и да се отпуснем да изразяваме мнението си“*, *„...децата трябва да общуват много с въз-*

растни, така както със свои връстници – не само като наставници, а като приятели. Възрастният наистина има повече опит и може да даде съвет, а също така и детето може да даде съвет на възрастния“.

4. Изводи от изследването

Основните среди, които въздействат върху изборите и решенията на децата, са семейната, училищната, извънучилищната, приятелската и интернет средата. Децата съзнават, че всяка една от тях оказва въздействие върху техните действия, решения и избори по специфичен начин.

Децата съзнават влиянието и въздействието на различните среди върху вида, тежестта и спецификата на решенията и изборите им. Свидетелство за това се открива в познанията за отговорностите, задълженията и последствията от решения и избори, относно които децата смятат, че са добре запознати, и които отнасят към съответната среда, за която мислят и говорят.

Въпреки че намират, че правото на участие на българските деца в социалния и училищния живот се реализира, децата търсят причини за непълноценното му упражняване от своите връстници в **липсата на достатъчно информация за наличие на възможности за участие** – техните цели и форми, ползите както за самите деца, така и за общностите.

Недостатъчната информираност оказва въздействие върху мотивацията на децата, върху самия им избор и самото им участие – в дейности по интереси, в занимания в свободното време, в организационна дейност (напр. ученически съвети), чрез които става възможно отразяване на детското мнение в изработване на политики, програми и инициативи на местно, регионално и национално равнище. Самите участници в изследването (активни млади хора, с участия и постижения в разнообразни насоки) и комуникацията с тях е своеобразно доказателство, **че участието на детето в подобен род организации и обединения спомага както за придобиване на необходими знания (не само за правата на детето), но и на полезни социални умения.**

Що се отнася до неудовлетвореността от упражняване правото на избор за участие във вземането на решения, които ги касаят, и правото на избор за участие в **семейния живот**, децата търсят причини предимно в **липсата на внимание към изказаните от децата мнения и вземани от тях решения, в пренебрегването на емоционалните им проблеми и състояния.** Според участниците **родителското мнение се възприема както като значимо и подкрепящо, така и като възпрепятстващо детските решения и избори.** Като значимо и приемливо родителско мнение децата определят такова, което е **изказано, след като детето е споделило мнението си, било е изслушано, разбрано и зачетено, родителят е споделил своето**

мнение, но не го е наложил или поне не необосновано. Като възпрепятстващо и ограничаващо изборите и решенията на детето децата определят родителски мнения, изказани, когато: родителят не познава проблема в детайли, но дава мнение; не познава мнението и отношението на детето към проблема, но изказва мнение; не познава отношението на средата, с която детето си взаимодейства, към проблема; не изслушва детето и/или пренебрегва значима за детето част от проблема; не желае да вземе предвид мнението на детето, а се вслушва в други мнения по проблема; изобщо не зачита мнението на детето.

В нередки случаи децата възприемат **налагането на мнението на родителя при вземането на решения и правенето на избори по-скоро като липса на доверие към техните възможности и способности**, отколкото като дискриминиране по възрастов признак или като незачитане на права, които децата намират за особено важни. Интервюираните деца откриват възможности за проблемност по отношение на комуникацията с възрастните – насочвайки и ръководейки детето, понякога възрастният (родител, учител или др.) пропуска да вземе предвид възрастта и способностите на детето, а от там – и мнението на детето, особено в тийнейджърска възраст, когато децата сами усещат необходимост от по-голяма автономност и уважение към своите решения и избори.

Децата смятат за необходимо да се **намери баланс между правото на родителя да се грижи и да отглежда детето, осигурявайки му най-добрите възможности за развитие, и правото на детето на мнение, избор и решение за индивидуалното му развитие; между правото на училището да съдейства по разнообразни начини за личностното развитие на всички деца и младежи, и правото на детето да получи качествено образование, съобразено с индивидуалните му възможности, способности и интереси.**

Решения децата откриват в удовлетворяване на **необходимостта от придобиване на умения от самите деца как да изразяват мнението си по адекватен начин, в предоставяне на възможности за изслушване на децата от възрастните, във „взаимно изслушване“, „предразполагане“** на детето за споделяне от страна на възрастните.

Децата намират **приятелската среда** както като такава, в която могат да срещнат разбиране и подкрепа при вземане на решения, правене на избори и споделяне на проблеми, така и като среда, в която се налага да съобразяваш мнението си, за да не бъдеш отхвърлен, а в крайни случаи – дори тормозен.

Като цяло, децата отчитат **взаимовръзката между възможностите за избор/участие и различните фактори, които влияят на тези възможности**, напр. социалният статус на семейството. Прави впечатление фактът, че не се коментира задълбочено въздействието на факторите „образование“ и „професия“ на родителите в сравнение с разсъжденията по отношение финансо-

вото им състояние и дали са от уязвими групи. Това предполага извода, че за децата от съществена важност са не толкова образованието на възрастните (родителите) и конкретната професия, а по-скоро дали семейството е заможно, в контекста на възможностите за избор и участие, т.е. те може би не разпознават или не отдават голямо значение на връзката образование – професия – доход.

Относно възможностите за избор и участие на децата от уязвими групи, децата осмислят наличието на ограничения в няколко аспекта. Те отчитат това, че в обществото съществуват предразсъдъци към хората от уязвими групи, поради което понякога може да е проблемно осъществяването на възможността да направят избор или да вземат участие. Децата съзнават, че е необходима продължаваща работа по този проблем, преосмисляне на някои съществуващи мерки, практики и подходи, така че той да бъде разрешен. Участниците разсъждават и върху възможността именно различията да мотивират децата да изявят себе си, да докажат способността и възможностите си, затова трябва да се насърчава идеята те да бъдат изцяло включени в училище, в обществото.

Друг съществен фактор, влияещ върху решенията и изборите на децата, е **психично им здраве**. Те имат отношение към проблема, но констатираат, че обществото на възрастните се отнася към този проблем по-скоро с недостатъчно внимание или направо го negliжира. Децата съзнават, че имат нужда от помощ и подкрепа в моменти на тревожност, потиснатост и неувереност, и търсят алтернативи за намиране на такава подкрепа в лицето на училищния психолог, в социалните мрежи или сред приятелите. Темата за психичното здраве децата определят като **една от темите, които не коментират често със своите родители, въпреки че осъзнават въздействието на психическото състояние върху начина на вземаните от тях решения и върху изборите, които правят**.

По отношение на психолога в училище децата посочват интересна зависимост между възрастта и степента на ползване на неговите услуги – по-скоро от по-малките ученици. Като причини за въздържане от посещение при училищния психолог децата отбелязват мнението и отношението на останалите връстници спрямо деца, които са били при такъв професионалист, изразяващо се в етикетиране, подигравки, подценяване, отхвърляне.

Решаващ фактор при вземане на решения и правене на избори е **безопасността** във всичките ѝ проявления. По отношение на безопасността в интернет като пространство, в което децата прекарват все по-голяма част от времето си, те посочват, че не се чувстват в опасност. Дори тормоза, като явление, децата свързват по-често с този, който се случва в училище, за сметка на тормоза в социалните мрежи. Тормоза в интернет българските деца осмислят по-скоро като нещо, което не може да ги нарани пряко. В изказвани-

ята им се долавя усещане, че в интернет са почти недосегаеми благодарение на възможността агресорът да бъде блокиран, игнориран или изтрит.

Когато става въпрос за физическата им безопасност, децата посочват, че не са съвсем наясно към кого да се обърнат и какво би последвало след това. Притеснение у тях при евентуална необходимост от помощ предизвиква неяснотата по отношение на функциите на институции и служителите в тях. Този факт насочва към **необходимостта от продължаваща работа в насока установяване на междуинституционален диалог, преосмисляне на съществуващите механизми и инструменти, гарантиращи детската безопасност – в училище, в семейството, в социалната среда**, както и повишаване информираността на децата относно не само възможни рискови ситуации, но и по отношение възможни решения и последствия от правенето на избори, в т.ч. **необходимостта деца да бъдат учени да разпознават и изразяват чувствата си.**

5. Заключение

Резултатите от осъщественото изследване дават основания за няколко препоръки, които могат да бъдат отправени към субекти и институции, които имат пряко отношение към реализирането на правата на децата в ежедневието.

1. Да се активизират начините за информиране на децата относно възможностите им за участие в различни дейности и ползите от такова участие – както за самите деца, така и за общностите, в които са включени.

2. Да се предприемат мерки по отношение повече информираност относно психичното здраве на децата, в т.ч. повече информация за самите деца за това какво е психично здраве, какви са факторите за неговото поддържане, към кого могат да се обърнат за съдействие при необходимост.

3. Да се продължи работата по развитие на междуинституционален диалог за информиране на децата относно възможностите за търсене на съдействие при възникнал проблем, свързан с тяхната физическа безопасност.

4. Да се разработят и приложат програми, насочени към развитие на умения на децата в областта на емоционалната интелигентност, за да могат по-добре да разбират и изразяват чувствата си и да владеят в по-голяма степен емоционалното си състояние.

5. Да се активизират дейности, насочени към деца от уязвими групи, по отношение по-добрата информираност за правата им като деца, възможностите им за участие и изява, образователно и социално включване.

6. Да се стимулират дейности, насочени към осъзнаване от страна на родителите на правото на мнение на децата, тяхното изслушване, отчитане на гледните им точки, постигане на реална диалогичност в процеса на правене на избори и вземане на решения, свързани с детското развитие в семейна среда.

7. Да се продължи и задълбочи превантивната работата по информиране на децата за рисковете на интернет средата, както и за възможностите и ограниченията, които предоставя тази среда за изказване на мнения и за търсене на решения.

THE RIGHT TO CHOOSE IN CHILDREN'S LIVES IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Abstract. The article presents the results of an empirical study of the right of choice of children in the Republic of Bulgaria. The study was conducted through focus groups and individual semi-structured interviews with children, members of the Children's Council to the Chairman of the State Agency for Child Protection. The main aspects of the impact of the factors that influence the choices and decisions that children make are outlined – the family, school, out-of-school and online environment and their friend circle.

Keywords: children`s rights; right to choose

✉ **Prof. Siyka Chavdarova-Kostova, DSc.**

ORCID iD: 0000-0002-4380-3239

Researcher ID: AAL-2824-2021

E-mail: S.ChavdarovaKostova@fp.uni-sofia.bg

✉ **Dr. Daniela Racheva, Assist. Prof.**

ORCID iD: 0000-000313447111

Researcher ID: AAK-3525-2021

E-mail: d.racheva@fp.uni-sofia.bg

✉ **Assist. Prof. Ekaterina Tomova**

ORCID iD: 0000-0001-8207-1205

Researcher ID: AAL-1535-2021

E-mail: eztomova@uni-sofia.bg

✉ **Dr. Rossitsa Simeonova, Assoc. Prof.**

ORCID iD: 0000-0002-6715-6451

Researcher ID: AAL-3569-2021

E-mail: r.simeonova@fp.uni-sofia.bg

Faculty of Education

University of Sofia

15, Tzar Osvoboditel Blvd.

1504 Sofia, Bulgaria